

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗІНА
СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ

А. М. Ніколаєвська

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з курсу
«ТЕСТОВІ МЕТОДИКИ В СОЦІОЛОГІЇ»

ХАРКІВ
2020

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Основні етапи та наукові джерела розвитку психодіагностики. Хоча поняття «психодіагностика» вперше почало вживатися лише після публікації відомого психолога Германа Роршаха у 1921 році, у самостійну галузь психологічної науки ця дисципліна почала виділятися практично ще на початку ХХ століття.

Виявлення індивідуальних особливостей людини за допомогою різноманітних психологічних прийомів стало можливим завдяки формуванню чотирьох найбільш важливих наукових джерел, в якості яких фахівці з історії психодіагностики називають такі:

- експериментальна психологія;
- диференційна психологія;
- тестологія;
- прикладна психологія і психотехніка.

Експериментальна психологія. Кінець 19 століття ознаменувався впровадженням в психологію експерименту, що було наслідком поширення позитивізму в науках, що вивчали особистість і світ людських відносин. Об'єктивність, повторюваність, перевіряємість та відтворюваність висуваються в якості критеріїв достовірності психологічного факту й підґрунтя для його віднесення до розряду наукових, а на заміну самостереження, що контролювалось експериментально, передбачається впровадження методу власне експерименту.

Центрами експериментально-психологічних досліджень стають спеціальні лабораторії, що виникають у деяких країнах:

- 1) у низці німецьких університетів насамперед йдеться про першу в світі експериментально-психологічну лабораторію Вільгельма Вундта, створену ним у 1870 році);
- 2) у Росії та США;
- 3) у Франції, Великій Британії, Італії та деяких Скандинавських країнах;

На базі цих дослідницьких центрів зароджувались різні напрями експериментальної психології, зокрема:

- психофізіологія, яка досліджувала нервові механізми психічних процесів (її найбільш відомим представником того часу був Г. Фехнер);
- психофізика, предметом якої найчастіше ставали закономірності й особливості протікання процесів відчуттів у залежності від сили та інтенсивності подразників, порогів відчуттів тощо;

Слід зазначити, що спочатку ці дослідження мало чим відрізнялися від експериментів, що проводили в своїх лабораторіях фізіологи. Вони багато в чому повторювали прийоми та методи давно відомі фізіологам, до того ж вживалася апаратура, яку фізіологи на той час добре опанували. Спочатку більшість експериментально-психологічних робіт було посвячено дослідженню так званої «сенсорної психіки», тобто досліджувались особливості зорових та слухових відчуттів, дещо пізніше – шкірні та дотикові відчуття, нюхова та макова сенсорика.

Співробітник В. Вундта – Г. Гельмгольц і професор фізіології з Праги Евальд Геринг винайшли низку пристроїв, які з часом увійшли до обов'язкового мінімуму експериментально-психологічної лабораторії Своєрідним завершенням етапу вивчення сенсорної психіки можна вважати експерименти з вивчення часу реакції.

Якісним «проривом» у сфері експериментально-психологічних досліджень був початок вивчення перцептивних процесів, а дещо пізніше – уваги. Поступово слідом за почуттєвими образами, що слугували первинним матеріалом для аналізу, до сфери психологічного дослідження потрапили й мовні компоненти свідомості. Експерименти з ними заклали підвалини експериментального дослідження пам'яті, з вивченням якої пов'язане знаменна для психології подія. Йдеться про методіку асоціативного експерименту з низкою складів що не мали смислу, створену німецьким психологом Германом Еббінгаузом. **Ця методика вважається першою власне психологічною методикою.** Склавши список з 2300 таких мовних одиниць, Еббінгауз сам почав їх запам'ятовувати, досліджуючи закономірності запам'ятовування та забування. Зокрема, була описана відома «крива забування Еббінгауза», яка свідчила про те, що найбільший відсоток забування припадає на період, який слідує безпосередньо за запам'ятовуванням.

Еббінгауз також відкрив шлях експериментального дослідження навичок. Ідеї німецького дослідника в цій галузі підхопили американські психологи Брайан і Хартер, які проводили експерименти з формування навичок приймання та пересилання телеграм. Інший американський психолог – Дж. Кеттел у 90-х роках займався дослідженням обсягу уваги та навичок читання. Він з'ясував, зокрема, що обсяг уваги, незалежно від того, який матеріал пред'являвся піддослідним, (геометричні фігури, літери чи слова), коливався у межах 5-ти об'єктів. Він залишався таким самим і тоді, коли об'єктами ставали цілі речення.

У більшості описаних методик використовувалися різноманітні прилади. Цей напрям у вивченні психічних процесів зберігся й до сьогодні і має назву «**апаратні методи**». Найбільш поширеними приладами є реактометр, хронометр, тахістоскоп, різні пристрої, що до дозволяють програмувати та керувати процесом експерименту.

Але яким би сильним не був вплив позитивізму в психології, якою б строгою не була орієнтація на фізіологічні методи й прибори, поступово психологи доходили висновку про необхідність створення власне психологічних методів і засобів пізнання. Вже у перших учнів В. Вундта – Е. Крепелінга й Дж. Кеттела зароджується налаштованість на переорієнтацію класичного психологічного експерименту, на його застосування щодо індивідуальних особливостей людей для того, щоб не просто виявити індивідуальні ознаки психіки, а й віднайти засоби їх поєднання в цілісні картини психічного життя, які відрізняють одну людину від іншої, не обмежуючись дослідженням обсягів уваги, чи особливостей процесів пам'яті. Свої ідеї Е. Крепелінг сформулював у статті «Психологічний досвід у психіатрії».

Диференціальна психологія. Приблизно у то же час з'являються статті, що містять ідеї щодо диференціальної психології: французьких вчених Альфреда Біне и В. Сімона, молодого руського лікаря Олександра Федоровича Лазурського («Сучасний стан індивідуальної психології», 1897), В. Штерна («Про психологію індивідуальних відмінностей», 1900) та ін.

У цей же період з'являється так званий «**метод близнюків**» (автор Френсіс Гальтон), публікуються роботи, які ґрунтуються на використанні математико-статистичних методів.

Особливо активний інтерес до вивчення індивідуальних відмінностей виявляли психологи США.

В антропометричній лабораторії Ф. Гальтона (Велика Британія) збираються психологи, які стануть відомими у майбутньому (серед них був, наприклад, Дж. Кеттел). Тут активно проводяться дослідження, які сам Гальтон називав «розумовими тестами», хоча до дослідження інтелекту вони не мали стосунку. Протягом 1884-85 р. р. Гальтон здійснив низку випробувань, під час яких відвідувачі його лабораторії – усі охочі у віці від 5 до 80 років – за невелику платню могли перевірити свої фізичні якості (силу, реакцію), низку фізіологічних показників організму (у цілому 17 параметрів). Загалом же за цією програмою було обстежено 9337 осіб.

Тестологія. Термін «тест» увійшов у широкий обіг після статті Кеттела «Розумові тести та вимірювання», надрукованої у 1980 році журналі «Mind». У ній, зокрема, зазначалось, що психологія не зможе стати «міцною та точною як фізичні науки», якщо не буде базуватися на експерименті та вимірюванні. Крок у цьому напрямку може бути зроблено «шляхом застосування серії розумових тестів до великої кількості індивідів», а результати цього можуть мати значну наукову цінність «у відкритті постійності психічних процесів, їхньої взаємозалежності та змін у різних обставинах». Таким чином, статистичний підхід – застосування серії тестів до більшого числа індивідів – висувався як засіб перетворення психології у точну науку. Причому, на думку Кеттела, «наукова та практична цінність таких тестів могла б значно зрости, якби була прийнята одноманітна система для того, щоб визначення, отримані в різний час і в різних місцях, можна було порівняти та об'єднати».

Кеттел реалізував свою ідею, запропонувавши в якості зразка 50 тестів, що містили різного роду вимірювання чуттєвості, часу реакції, часу, що витрачався на називання кольорів і кількості звуків, які відтворювались після одноразового прослуховування тощо. З точки зору вимог сучасної психодіагностики тут були лише тільки два характеристики тесту – інструкція й лабораторний (науковий) характер випробувань.

Повернувшись до США, Кеттел почав активно застосовувати тести у створеній ним у Колумбійському університеті (1891) експериментальній лабораторії. З цього часу починається масове поширення тестових методик. У самій Америці створюються 2

національних комітети, що об'єднали зусилля тестологів, які працювали на потреби школи, медицини, виробництва.

І хоча спочатку в якості тестів використовувались звичайні експериментально-психологічні випробування, таке тестування принципово відрізнялося від експериментування тим, що в даному випадку психологом фіксував, що люди роблять, **не варіюючи (не змінюючи)** умови їхньої діяльності.

Ефективним поєднанням можливостей диференціальної психології та тестології стала методика, створена А. Біне. На відміну від усіх попередніх, з її допомогою діагностувались не різні сенсомоторні якості, а здобувалась інформація про вищі психічні функції, які описувались зазвичай термінами «розум», «інтелект». Саме з цього моменту тест став психодіагностичним засобом.

Зупинимося трохи детальніше на методиці Біне та історії її створення. У 1904 р. вчений отримав завдання розпочати розробку тестів такого плану у зв'язку із відкриттям шкіл для розумово неповноцінних дітей. Дослідники мали відділити дітей, здатних до навчання, але лінивих і таких, що просто не хочуть вчитись, від тих, хто дійсно страждав від вроджених дефектів. Біне у співробітництві з Сімоном провели низку випробувань з вивчення уваги, пам'яті, мислення у дітей з різних вікових груп (від 3-х до 13 років). Проведені з великою кількістю піддослідних (і тим самим таким, що підкоряються статистичним критеріям), ці експерименти перетворилися на тест й почали розглядатися як засіб визначення розумового розвитку.

Було встановлено, як корелюють з віковим рядом завдання із ступенем складності, що зростала. Для кожної вікової групи підбиралися певні тести. Вони вважалися такими, що відповідають даній віковій групі, якщо виявлялися занадто легкими для більшості дітей більш старшого віку і занадто складними для більшості дітей з попередньої вікової групи. Якщо дитина виконувала завдання, що були доступними для її ровесників, то вона вважалася «нормальною». Для тих випадків, коли завдання виявилися або занадто легкими, або важкими, необхідно було ведення додаткових визначень. Так, зокрема, з'явилося поняття «розумовий вік» (Mental Age, MA) й «хронологічний вік» (Chronological Age, CA). Їхнє неспівпадання вважалось показником або розумової відсталості (якщо MA був менший за CA), або обдарованості. В. Штерн в 1911 році назвав співвідношення

показників (MA и SA) коефіцієнтом інтелекту (Intelligence Quotient, IQ), який розраховувався за формулою:

$$IQ = (MA : SA) 100\%$$

Подальше вдосконалення цих тестів пов'язане з роботами співробітників Стендфордського університету. Новий варіант методики з'явився у 1916 році й отримав назву Біне-Стендфордської шкали, що використовувався у США майже до Другої світової війни. Третя редакція Стендфордської шкали (1960 р.) застосовується й сьогодні.

Прикладна психологія і психотехніка. Г. Мюнстербергом були запропоновані тести для профвідбору та профорієнтації. Спочатку вони перевірялись на групах робітників, які досягли найвищих результатів, а потім випробовуванням піддавались ті, кого приймали на роботу. У цій сфері нарівні з тестами, що ґрунтувались на оперуванні вербальними символами, почали використовуватись так звані мануальні (ручні) тести. Так розпочалась епоха масового тестування. У період Першої світової війни американські психологи протестували 1.750.000 новобранців, а в період Другої світової війни лише у США тестовим випробовуванням піддалися біля 20 млн. військовослужбовців.

Російський психіатр Г. І. Россолімо (1860-1927) був автором ідеї якісного оцінювання «інгредієнтів душевного життя з метою відтворення його індивідуального своєрідного профілю у хворій й здоровій особистості». Россолімо виділив 11 психічних процесів, об'єднавши їх у 5 груп: увага, воля, сприйнятливність, запам'ятовування, асоціативні процеси (уява та мислення). По кожному з цих процесів давалося 10 завдань, тому максимальна оцінка за тест дорівнювала 10 балам. Сума правильних відповідей позначалась відповідною точкою на графіку, а поєднання цих точок давало «психологічний профіль» індивіда. При цьому завдання варіювались відповідно до окремих категорій піддослідних: для дітей і дорослих, для «інтелігентних» й «неінтелігентних» дорослих тощо.

На межі 20-го століття тестові методики знайшли собі ще одну сферу застосування. Розвиток промислового виробництва обумовив зародження психотехніки (В. Штерн), під якою розумілось використання досягнень психології (насамперед, тестів) в економіці й промисловості при проведенні профорієнтації, профвідборі й встановленні професійної придатності.

З історією розвитку тестових методик пов'язана й ідея учня В. Вундта американського психолога Стенлі Холла щодо створення спеціальної науки про дітей, яку він назвав педологією. Читаючи лекції вчителям, Холл характеризував фактичний зміст дитячої психіки. Для цього він використовував питальники, які роздавалися вчителям з метою збору даних про те, як діти уявляють навколишній. З часом до цих питальників додавалися запитання для школярів, відповідаючи на які вони повідомляли про свої почуття ставлення до інших, ранніх спогадах тощо. Потім тисячі отриманих відповідей статистично оброблялися з метою створення цілісної картини психологічних особливостей дітей різного віку. Хоча у багатьох колег Холла спроби дослідити психологічний світ дітей на основі самооцінок викликали серйозні заперечення. У радянській Росії доля педології й педологів була значно більш драматичною.

2. Основні підходи до класифікації тестових методик. Розгляд цього питання цілком логічно розпочати з власне визначення тесту, тому наведемо деякі з найвідоміших:

Тест – короткотривале, як правило, обмежене у часі психологічне випробовування, призначене для встановлення у величинах, що порівнюються, міжіндивідуальних відмінностей.

Тест – короткотривале випробовування, за допомогою якого вимірюється рівень чи ступінь вираженості певної психічної якості (риси, характеристики), а також сукупності психічних якостей особистості або психічних станів (відносин, взаємодія) груп, колективів.

Тест в якості вимірювального інструмента в психології є сукупністю стимулів, завдань та питань чи відповідним обмеженням мов спостереження. Тест є модельною ситуацією, за допомогою якої ми навмисно отримуємо зразки поведінки чи переживань (дії, вербальні відповіді), які ми вважаємо сукупністю показників ознаки, що досліджується.

Приклади класифікації тестів

ПРИКЛАД 1

- Тести інтелекту
- Тести спеціальних здібностей

- Тести технічного мислення, просторових уявлень, психомоторики тощо
- Тести досягнень – випробовування шкільних (вузівських) знань, навичок, вмінь, загальної та професійної підготовки; ці тести конструюються на основі навчального матеріалу, а іноді замінюють опитувально-екзаменаційну систему
- Особистісні, які поділяються на дві великі групи: особистісні питальники та проєктивні методики.

Особистісні тести – психодіагностичні прийоми, які спрямовані на оцінку емоційно-вольових компонентів психічної діяльності – відносин (у тому числі й міжособистісних), мотивації, інтересів, емоцій, а також особливостей поведінки індивіда у певних соціальних ситуаціях, що описуються у завданні. **Особистісні питальники** оснований на самозвітах піддослідних про їхні звичні реакції, відносини, ставлення до чогось тощо. **Проєктивні методики** – група методик, призначених для діагностики особистості, в яких людям, що обстежуються, пропонується реагувати на невизначені (багатозначні) ситуації.

ПРИКЛАД 2

1. За матеріалом, що використовується

- Вербальні, невербальні й маніпуляційні
- Типу «папір – олівець»
- Апаратні тощо

2. У залежності від результатів:

- Прості, де отримується лише один показник
- Комплексні, які надають більшу кількість даних та інтерпретуються

3. У залежності від типу статті:

- Тести з високою структурованістю (з одним правильним рішенням, наприклад, класичні тести інтелекту)
- Тести мало структуровані які надають можливість для різноманітних відповідей, при чому кожна з них означає щось інше (наприклад, тест Роршаха)

4. З точки зору психічної активності піддослідних:

- Інтроективні, які вимагають вільного чи невільного вербального спілкування піддослідного щодо його особистого досвіду, реакцій, відносин тощо (анкетні методи, бесіди)
- Екстроективні, що ґрунтуються на вільному чи на такому, що керується спостереженні й оцінці найрізноманітніших проявів (оцінка шкали, схеми спостереження)
- Проективні, які передбачають, що піддослідний проєцирує свої психічні стани у словесні, графічні чи маніпуляційні (творчі) реакції на малоструктуровані, багатозначні ситуації
- Тести виконання, в яких суб'єкт здійснює певне перцептивну, моторну чи мисленнєву дію, кількісний рівень якої та якісні особливості є показником інтелектуальних чи особистісних рис.

ПРИКЛАД 3

1. Відповідно до мети застосування (профвідбір, динаміка становлення професійної придатності тощо).
2. За процедурою тестування (групові та індивідуальні).
3. За змістом (ті, що виявляють рівень розвитку інтелекту, здібностей тощо)
4. Аналітичні та синтетичні
5. Апаратурні та тести «папір – олівець»
6. Вербальні і невербальні
7. Клінічні тести (в патопсихологічних дослідженнях)

ПРИКЛАД 4

1. За предметом дослідження:
 - Загальноособистісні (фіксація певної цілісності психічних рис особистості)
 - Особистісні спеціальні (для діагностики тієї чи іншої особливої риси, характеристика якостей суб'єкта, наприклад, здібностей тощо)
 - Групові (соціометрія)
2. З точки зору технічних прийомів:

- Об'єктивні, апаратурні (ШГР, пороги, ЧР)
- Опитувальні методики (суб'єктивні тести)
- «Папір - олівець» (коректорський, лабіринти)
- Експертні оцінки

3. Показники діагностичної спроможності тестів. Діагностичне значення будь-якого тесту залежить від того, наскільки він відповідає деяким загальним вимогам, які називаються показниками діагностичної спроможності тестів.

Стандартизованість як показник діагностичної спроможності тесту означає однаковість процедури проведення й оцінки результатів тестування. Стандартизація тесту передбачає наступні обов'язкові процедури:

- 1) Розробку точних інструкцій що матеріалів, які використовуються, обмеження часу, формулювання усних інструкцій піддослідному, вказівки щодо попередніх пред'явлень тесту, способів трактування питань з боку піддослідних тощо
- 2) Вказівку умов, за яких неможна використовувати методику, для яких груп піддослідних вона може бути придатною тощо
- 3) встановлення «норми» – нормального або середнього показника виконання
- 4) інструкції щодо інтерпретації отриманих результатів

У процесі стандартизації тест проводиться на великій репрезентативній вибірковій сукупності того типу (групи), для кого він призначений. Поняття «норми» у даному випадку потребує додаткового коментаря, оскільки виводиться експериментально. Найчастіше за норму приймаються відповіді більшості, що може бути досить умовним.

Надійність тесту – в статистичному сенсі – це постійність, сталість результатів, отриманих з його допомогою. Надійність визначається кількома способами:

- 1) шляхом встановлення кореляції між результатами першого та повторного застосування тесту; показник, що отримується таким шляхом проведення цієї процедури називається **коефіцієнтом ретестової надійності**.

Чим вищий цей коефіцієнт, тим менш чутливі результати тесту до змін стану піддослідного (наприклад, його хвороби, утомлюваності, впливу погоди тощо) та змінам в ситуації тестування. Недолік цього виду надійності – залежність від «тренування», яке виникає як в процесі одного тестування, так, тим більш, і при повторних тестуваннях.

2) шляхом співставлення даних, отриманих за допомогою тесту з результатами застосування еквівалентного тесту. Для цього також інколи можуть створюватися схожі за ідеєю, але такі, що відрізняються за зовнішньою формою (наприклад, за формулюванням питання) методики. Так встановлюється – **коефіцієнт надійності паралельних форм**;

Основна проблема у цьому випадку – складність розробки форм тесту, що є взаємозамінними. Навіть тоді, коли цей показник надійності є високим, за ним може ховатися надійність кожної форми, а зовсім не те, що вони можуть замінити одне одного.

3) за допомогою таблиць випадкових чисел питання (завдання) тесту діляться навпіл, проводиться тестування «половинками», після чого встановлюється зв'язок між їхніми результатами (в іншому випадку «половинки» створюються з наборі парних і непарних питань/завдань тесту); так отримується – **коефіцієнт внутрішньої узгодженості**.

Іноді цю процедуру називають «методом розщеплення». Основна проблема, що виникає у цьому разі – як все-таки розділити тест...

4) **коефіцієнт суб'єктивних оцінок** можна розрахувати, якщо залучити до оцінки тесту експертів або проводити тестування за участі двох різних дослідників.

Валідність (адекватність і дієвість тесту, деякі автори вважають його найважливішим критерієм якісної тестової методики) – це показник, що характеризує точність вимірювання якості, що досліджується; це міра, якою тест дійсно вимірює те, для діагностики чого він призначений. Валідність є показником того, наскільки окремі складові його проби адекватні проблемі, яка досліджується; наскільки точно на основі результатів тестування можна передбачити майбутню поведінку людини. Якщо показник надійності тесту дорівнює приблизно 0,75 – 0,8, то здійснюється перевірка методики на валідність.

Для визначення валідності необхідний насамперед незалежний зовнішній критерій того, що тест має вимірювати. Цей показник діагностичної спроможності тесту визначається кореляцією його результатів з іншими критеріями досліджуваної характеристики: наприклад, валідність тесту здібностей визначається кореляцією результатів по цьому тесту з успішністю виконання відповідної діяльності.

Типи валідності:

- 1) **змістовна** – тест має оцінювати **всі** прояви характеристики, що досліджується. Але, на жаль, цей критерій спрацьовує краще за все у тестах досягнень (наприклад, легко представити увесь обсяг знань за 11 клас). У тестах же здібностей та особистісних питальниках це неможливо – **всі здібності** й усі прояви особистості неможливо осягнути в одному тесті, до того ж ми просто їх **усі** й не знаємо...
- 2) **критеріальна (емпірична)** – результат тестування має допомогти нам дати характеристику реальної (за оцінками рідних і колег невротик поводить як невротик) і майбутньої (молода людина з виявленими технічними здібностями вступає у відповідний виш) поведінки людини.
- 3) **понятійна або конструктна** – тест вимірює саме те поняття, яке було сформульоване теоретично; хоча ми знаємо, що існує лише незначна кількість явищ в сфері психології, які на теоретичному рівні тлумачаться однозначно.

Адаптованість – пристосованість матеріалу тесту до особливостей того соціокультурного середовища, представники якого будуть обстежуватись за допомогою даного тесту. Це необхідно, тому що, як правило, тести від самого початку можуть

створюватись в принципово різних культурах. До того ж взагалі тестів універсальних, таких, що однаково придатні для роботи з усіма соціальними спільнотами взагалі не існує.

РОЗДІЛ II. ОСОБИСТІСНІ ПИТАЛЬНИКИ ЯК ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ МЕТОД.

Диспозиціональні теорії особистості як теоретична основа створення особистісних питальників. Основними представниками цього напрямку теоретизування в психології та персонології другої половини ХХ століття вважаються Гордон Олпорт, Реймонд Кеттел та Ганс Айзенк. Відповідно до висхідних положень диспозиціонального напрямку:

- Люди володіють широким набором схильностей (тобто особистісних рис або диспозицій) реагувати певним чином у різних життєвих ситуаціях. При цьому люди демонструють певну сталість у своїх вчинках, думках та емоціях, незалежно від впливу часу, подій та життєвого досвіду.
- Не існує двох людей з абсолютною точністю схожих один з одним, кожна особистість є унікальною й поводить ся не так, як інші.

Як, у зв'язку із цим зазначав **Г. Олпорт**, виходячи з цих положень, можна тлумачити особистість як динамічну організацію тих внутрішніх психологічних процесів, які детермінують характерну для особистості поведінку, мислення, а також загалом й усі види людської активності.

Риси особистості – це те, що обумовлює постійні, усталені, типові дії в різних різноманітних ситуаціях особливості нашої поведінки; це життєво важлива складова нашої «особистісної структури». При цьому риси особистості не перебувають у стані, який можна описати як «дрімота», очікуючи зовнішні стимули. **Насправді люди активно шукають соціальні ситуації, які б сприяли прояву їхніх особливостей. Ситуації, в яких особистість опиняється, найчастіше за все, як правило, ті самі ситуації, в яких особистість активно прагне потрапити.**

Г. Олпорт виділяє 3 типи рис (диспозицій):

1. Кардинальні (ці риси притаманні небагатьом людям, визначаючи весь плід їхнього життя: жадібність Скруджа Макдака, агресивність і войовничість шовіністів, глибока повага и любов до «усього живого» Альберта Швейцера тощо. Найчастіше це якась одна риса, притаманна відомим людям – історичним постатям, літературним персонажам, видатним сучасникам.

2. Центральні – це своєрідні «будівельні блоки» особистості, які представляють основні тенденції в поведінці людини, що з легкістю можуть виявляти ті, хто нас оточує. Таких диспозицій в структурі особистості може налічуватись близько 5-10.

3. Вторинні – менш помітні риси, які є й менш узагальненими, й такими швидко важко спостерігати.

Але особистість - це не просто набір не пов'язаних між собою диспозицій. Особистість містить в собі єдність, структуру, інтеграцію усіх аспектів індивідуальності, яка надає їй своєрідності. Але що об'єднує диспозиції, що робить унікальність цілісності? Для відповіді на це питання Олпорт вводить поняття «пропріум» (самість), як позитивну творчу характеристику людської природи, що прагне до зростання й розвитку. Пропріум – це сила, яка організує та об'єднує, а її основним призначенням є формування унікальності людського життя.

Реймонд Кеттел стверджував, що особистість – це те, що дозволяє нам передбачити поведінку людини в тій чи іншій ситуації. У свою чергу, поведінка людини визначається взаємодією особистісних рис (диспозицій) та ситуаційними змінними. Рис особистості – це певні психічні структури, які виявляються в поведінці й обумовлюють схильність вчиняти однаково в різних обставинах й з плином часу.

Хоча Кеттела й цікавила унікальність особистості, в практичному сенсі він більше звертався до загальних рис. У зв'язку з цим варто згадати його класифікацію особистісних диспозицій. Так, вчений виділяв поверхневі особистісні риси, що все ж так не характеризують особистісну «глибину» й вихідні диспозиції як основоположні структури, що утворюють «блоки» самої «будівлі» особистості. Емпіричною валідацією теоретичних положень, сформульованих Кеттелом, можна вважати його особистісний питальник, відомий як «Тест 16 PF». Внесені до переліку рис, особистісні диспозиції (особистісні фактори - PF) можуть, на думку автора, бути як частково біологічними (спадково) детермінованими, так і сформованими соціальним середовищем (його роль він вважав більш значущою). Кеттел намагався у своїх дослідження виходити й на рівень аналізу особистісних рис, які притаманні певним соціальним групам – релігійним, професійним, національним тощо. Вихідними парними рисами, за Кеттелом, що стали «підґрунтям» методики 16 PF, є наступні:

1. Чуйність – відчуженість.
2. Інтелект.
3. Емоційна сталість – емоційна несталість.
4. Домінантність – підлеглість.
5. Розсудливість – безтурботність.
6. Свідомість – безвідповідальність.
7. Сміливість – боязкість.
8. Жорсткість – м'якість.
9. Довірливість – підозрілість.
10. Мрійливість – практичність.
11. Дипломатичність – прямолінійність.
12. Схильність до побоювань – спокій.
13. Радикалізм – консерватизм.
14. Самодостатність – конформізм.
15. Недисциплінованість – контрольованість.
16. Розслабленість – напруженість.

Ганс Айзенк, досліджуючи проблему особистісних диспозицій, дійшов висновку, що елементи структури особистості можуть бути розташованими **ієрархічно**:

СУПЕРРИСА (ЯК ПЕВНИЙ ТИП)

СКЛАДОВІ РИСИ

ЗВИЧНІ РИСИ

СПЕЦИФІЧНІ РЕАКЦІЇ

Айзенк виділив такі 2 основні парні суперриса (типи) як **інтроверсія** та **екстраверсія** та **нейротизм – стабільність**, а пізніше додав до них ще одну пару **психотизм** як прагнення порушувати соціальні норми та **сила Супер Его** як орієнтація на дотримання соціальних норм. Айзенк надавав більше, ніж Кеттел, значення генетичним

обумовленості цих рис, пов'язуючи особливості їхнього прояву, відповідно, з корковою активацією, функціонуванням лімбічної системи та діяльністю залоз внутрішньої секреції. На емпіричному рівні ці ідеї знайшли відображення у двох відомих методиках – **IPQ** та **PEN**.

До групи відомих особистісних питальників належить й методика, що відома під аббревіатурою **MMPI** (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) і посідає провідне місце серед подібних методик за частотою використання й кількістю бібліографічних згадувань. Методика була створена у період Другої світової війни американськими фахівцями Джеймсом Маккінлі та С. Хатусеєм та мала за мету діагностику клінічних проявів особистості, що ретельно відібрати військових льотчиків. Обмежуючих на перших етапах діагностики психічних відхилень (неврологічні та соматичні розлади, неврози, епілепсія, шизофренія тощо), у подальшому ця методика з успіхом використовувалась як засіб виявлення інтимно-особистісних та соціальних проявів людини (звичок, соціальних установок, систем соціальних цінностей, самооцінок тощо). Існує два варіанти цієї методики, що відрізняються кількістю питань (в останній версії міститься 567 питань-тверджень). Основних клінічних шкал в цій методиці – 10:

1. Шкала іпохондрії (HS), завдяки якій встановлюється «близькість» людини до астеноневротичного типу особистості.
2. Шкала депресії (D), що призначена для встановлення ступеню суб'єктивної депресії, морального дискомфорту (так званий гіпотимічний тип особистості).
3. Шкала істерії (Hy), що розроблена для виявлення осіб, схильних до невротичних реакцій конверсійного типу (використання симптомів фізичного захворювання як засобу розв'язання складних ситуацій).
4. Шкала психопатії (Pd) – призначена для діагностики соціопатичного типу особистості.
5. Шкала маскулітності-фемінності (Mf) – призначена для вимірювання ступеня ідентифікації людини з роллю чоловік чи жінки, яку приписує суспільство.
6. Шкала параноїї (Pa), що дозволяє зробити висновок про наявність «надцінних» ідей, підозрілість (паранойяльний тип особистості)

7. Шкала психастенії (Pt), яка встановлює схожість людини з хворими, які страждають фобіями, нав'язливими діями та думками (тривожно-недовірливий тип особистості).

8. Шкала шизофренії (Sc), спрямована на діагностику шизоїдного (аутистичного) типу особистості.

9. Шкала гіпоманії (Afa), що визначає ступінь близькості людини до гіпертимного типу особистості.

10. Шкала соціальної інтроверсії (Si), призначена для діагностики ступеня відповідності інтровертованому типу особистості.

Особливістю ММРІ є наявність чотирьох оціночних шкал (шкала «?»; яка реєструє кількість тверджень, які піддослідний не зміг віднести до «правильних» чи «неправильних»; шкала «брехні» (L), що призначена для оцінки щирості піддослідного). Шкала достовірності (F), створена для виявлення недостовірних результатів (пов'язаних з недбалістю піддослідного); шкала корекції (K), створена для того, щоб зменшити викривлення, які викликані надмірною обережністю піддослідного). Співвідношення між показниками, отриманими за цими шкалами, дозволяють судити про достовірність результатів тестування.

Враховуючи великий обсяг методики сучасні діагности часто використовують окремі шкали тесту як самостійні психодіагностичні засоби. Одним з найбільш відомих скорочених варіантів методики таким є так звана «**шкала тривожності**», яка дозволяє більш оперативно діагностувати тривожність як таку індивідуально-психологічну особливість, що виявляється у підвищеній схильності людини відчувати неспокій в різних життєвих ситуаціях, у тому числі й таких, характеристики яких до цього спонукають. Завершується дослідження за допомогою тесту ММРІ побудовою так званого «**профілю особистості**» (окремо для чоловіків і жінок), існує комп'ютерна версія методики.

Особливе місце серед сучасних методик цієї групи посідає тест, названий на честь його автора – йдеться про **тест акцентуацій К. Леонгарда**. Працюючи багато років психіатричній клініці доктор Карл Леонгард велику увагу приділяв особистісним рисам людини. Розмірковуючи над історіями своїх численних пацієнтів, він дійшов певної висновку. Так, зокрема, як би не відрізнялись люди за своїми психологічними якостями,

певний обмежений набір психологічних рис, якими ми всі володіємо. Увагу лише привертає те, що ці якості у нас розвинені різною мірою. Якщо ступень розвиненості тієї чи інших рис перевищує певний «поріг», то такі риси називаються «акцентуованими рисами» або «акцентуаціями». Акцентуація – це, по суті, та ж індивідуалізована риса, але така, якій притаманна тенденція до переходу у патологічний стан. Вони накладають відбиток на особистість як таку й можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості.

Носії акцентуованих рис – акцентуовані особистості – не є патологічними, оскільки неможна вважати патологією будь-яке відхилення від норми. У таких людях потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і численні девіантних проявів. К. Леонгард виділив 10 акцентуованих проявів, застерігаючи від того, щоб робити висновки щодо наявності акцентуацій лише на підставі результатів тестування, зазначаючи, зокрема, що для остаточного діагнозу також дуже важливо додатково спостерігати за людиною у повсякденних ситуаціях її життя.

Характеризуючи особистісні питальники як психодіагностичний метод, слід зазначити їхні основні позитивні характеристики: відносно високі результати практичності по всіх показниках діагностичної спроможності тестів; відносну простоту процедур проведення та об'єктивність інтерпретації результатів тестування; відносно короткотривалість процедури тестування; економічність процедури й тестового матеріалу тощо. У то же час психологи звертають увагу й на низку певних негараздів, пов'язаних із застосуванням особистісних питальників. Зокрема, йдеться про можливість обману з боку піддослідних (незважаючи на наявність у деяких методиках шкал брехні); ймовірність ситуативних відповідей; неможливість у багатьох випадках «осягнути глибини особистості»; цілу низку проблем, пов'язаних із понятійною валідністю цієї групи тестів тощо. Слід пам'ятати, що результати, отримані за допомогою особистісних питальників не є «готовою істиною», а мають характер підґрунтя для подальшого дослідження особистості.

РОЗДІЛ ІІІ. ПРОЕКТИВНІ МЕТОДИКИ ЯК ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ МЕТОД

Про важливість місця, яке посідають проєктивні методики в сучасній психодіагностиці, свідчать, наприклад, міжнародні конгреси, які проводяться протягом багатьох років у різних країнах і присвячуються як проєктивній психодіагностиці в цілому, так і окремим методам¹. Дослідники, які пов'язані з цим предметним полем, одностайні в тому, що в основі проєктивної психодіагностики лежить здавна притаманне людству прагнення тлумачити явища й предмети навколишнього світу у тісному взаємозв'язку своїми бажаннями, потребами, почуттями – всім тим, що створює інтимний світ особистості.

Перша проєктивна методика – та, що ґрунтувалась на відповідній теоретичній концепції (психологічній концепції проєкції) – з'явилась у 1938 році й належала американському психологу Генрі Мюррею, автору відомого тесту тематичної апперцепції (ТАТ). Методики, що виникли раніше (у тому числі й опублікований у 1922 році найвідоміший у світі тест Роршаха), були осмислені з позицій проєктивного підходу, який сформувався пізніше.

Термін «проєкція» для характеристики одного з видів психологічного захисту був вживаний, як відомо З. Фрейдом. В психодіагностиці перший опис проєкції в ситуаціях стимулами, які допускають їх різну інтерпретацію, належить, як зазначалося, Г. Мюррею. Він розглядав проєкцію як цілком природну тенденцію людини діяти під впливом своїх потреб, інтересів, усєї психічної організації.

Для визначення певного типу психологічних методик поняття проєкцій вперше використовується Л. Франком у 1939 році. Автор не розглядав їх як заміну вже відомих психометричним методикам, а вбачав їхнє призначення в тому, щоб досліджувати «ідіоматичну» внутрішню сферу, яка може бути розглянута як спосіб організації життєвого досвіду. На думку Л. Франка, проєктивні методики вдало доповнюють існуючі, дозволяючи зазирнути в те, що найбільш глибоко приховане, «вислизає» при використанні інших прийомів дослідження особистості.

Загальними майже для всіх проєктивних методик є наступні ознаки:

- 1) невизначеність, неоднозначність стимулів, що використовуються;

2) відсутність обмежень у виборі відповідей;

3) відсутність відповідей як «правильних» і «неправильних».

Проективні методики сьогодні розглядаються фахівцями як прийом опосередкованого дослідження особистості, які ґрунтуються на побудові специфічно пластично (слабоструктурованої) стимульної ситуації, прагнення до розв'язання як сприяє актуалізації у сприйнятті відповідних ситуацій тенденцій, установок, ставлен відносин та інших особистісних складових, характеристик і рис. Механізм проєкції умовах діагностики за допомогою проєктивних методик базується на активності «особистісності» процесу сприйняття стимульного матеріалу, а також на характерному для психічного рівня відображення прагнення індивіда до зняття, «розв'язання невизначеності. Визначаючи щось неоднозначне, невідоме особистість перетворює його в відоме шляхом активного співвіднесення з унікальним особистісним досвідом взаємодії з світом, який вже є наявним у людини, а також досвідом розуміння як власних вчинків так поведінки інших людей.

При використанні проєктивних методик реалізуються два типи проєкції структурна та тематична. Перша пов'язана з переважною об'єктивацією неусвідомлюваних установок – елементарних програм організації поведінки, які забезпечують готовність до сприйняття явищ у певному ракурсі, ставленні. Тематична проєкція пов'язана з приписуванням власних рис, особливостей іншим людям.

РИСУНКОВІ МЕТОДИКИ. «Намалюй людину» (тест Ф. Гудінаф) (Goodenough Draw-A-Man Test, DAT) призначався для вимірювання рівня інтелектуального розвитку дітей і підлітків. Оцінка рівня інтелектуального розвитку здійснювалась на основі того, як частини тіла і деталі одягу зображував піддослідний, як враховані пропорції, перспективи тощо. Ф. Гудінаф розробила шкалу, за якою можна оцінити 51 елемент рисунка. На основі цієї методики К. Махвер була запропонована проєктивна методика дослідження особистості «Нарисуй людину».

ТЕСТ ДЕРЕВА (Baum Test) – проєктивна методика, опублікована К. Кохом 1949 р. Ідея тесту належала Е. Хушеру, який використав рисунок дерева в якості психометричного інструменту. Піддослідному пропонується виконати рисунки будь-якої

¹ Наприклад, у липні 2008 року в Бельгії проходив черговий XIX конгрес, присвячений методиці Роршаха

трьох дерев за виключенням хвойних. Інтерпретація результатів здійснюється з позиції психоаналізу на основі символічного значення, що приписується тим чи іншим деталям зображення та всьому рисунку. Але багато фахівців заперечують валідність психоаналітичної символіки для інтерпретації результатів тестування за допомогою цієї методики. У той же час тест є валідним при здійсненні діагностики психічного розвитку дітей. Загалом виділено низку особливостей рисунку (розмір і пропорції, розміщення на аркуші тощо), які свідчать про порушення розвитку (так, статистично достовірними є відмінності між здоровими людьми й тими, хто страждає на органічні порушення нервової системи).

ТЕСТ-ФІЛЬМ ЖИЛЯ (Le Test Film) – проєктивна методика, опублікована Жилем у 1959 р. й призначена для обстеження дітей. Стимульний матеріал тесту складається з 69 стандартних картинок, на яких зображені діти, діти й дорослі, а також тестові завдання, спрямовані на виявлення особливостей поведінки в різних життєвих ситуаціях, актуальних для дитини й таких, що торкаються її відносин з іншими людьми. Завершується тестування опитуванням, в ході якого уточнюються дані, що цікавлять психолога. Тест дає можливість описати систему особистісних відносин дитини, що складається з двох груп змінних:

1. Показники, що характеризують конкретно-особистісні відносини дитини з іншими людьми – матір'ю, батьком, обома батьками, братами й сестрами, бабусею та дідусем, другом (подругою), вчителем (вихователем чи іншим авторитетним для дитини дорослим).

2. Показники, що характеризують особливості самої дитини – допитливість, прагнення до домінування в групі, прагнення до спілкування з іншими людьми у великих групах, відстороненість від інших і прагнення до усамітнення, соціальна адекватність поведінки. Окрім якісної оцінки результатів усі показники отримують своє якісне вираження. Незважаючи на окремі негаразди, в цілому проведені дослідження свідчать про значну діагностичну цінність даних, що отримуються за допомогою цього тесту.

МЕТОДИКА «НЕЗАВЕРШЕНИХ РЕЧЕНЬ» (Sentence-Completion Techniques) подальшим розвитком тесту словесної асоціації та має давню історію. Уперше тест бу

застосований А. Пейном (1928), а потім А. Тендлером (1930). Піддослідному пропонується серія незавершених речень, що складаються з одного чи декількох слів, з тим, щоб він завершив їх на свій розгляд.

Речення формулюються так, щоб стимулювати піддослідного на відповіді, що стосуються особистісних рис, які досліджуються. Обробка отриманих даних може бути як якісною, так і кількісною. Існує значна кількість методик, що ґрунтуються на принципі вербального завершення. Одні призначені для виявлення мотивів, потреб, інші – почуттів піддослідного, його ставлення до сім'ї, статевого життя, керівництва тощо. Найбільш відомим є варіант методики, розроблений Дж. Роттером (1950), Д. Саксом (1950), Л. Форером (1950), А. Роде (1957). Принцип вербального завершення використовується в методичці на завершення історій.

ТЕСТ ВИБОРУ КОЛЬОРУ М. ЛЮШЕРА (Luscher Farbwahl Test), який ґрунтується на суб'єктивному переважанні кольорових стимулів й опублікований М. Люшером в 1948 р. Стимульний матеріал складається зі стандартних, різнокольорових вирізаних з паперу квадратиків зі стороною 28 мм. Повний набір складається з 72 квадратів різних кольорів і відтінків. Зазвичай використовують набір з 8 квадратів. Основними кольорами вважаються синій, зелений, червоний жовтий, а додатковими – фіолетовий, коричневий, чорний та сірий (нульовий). Спрощена процедура обстеження (для 8 кольорів) полягає в одночасному пред'явленні піддослідному усіх кольорових квадратів на білому тлі з пропозицією обрати один, що найбільш сподобався. Обраний квадрат перевертається та відкладається вбік, потім процедура повторюється. Таким чином утворюється ряд квадратів, в якому кольори розміщуються за привабливістю для піддослідного. Перші два кольори вважаються такими, яким віддається перевага, третій та четвертий – бажаними, п'ятий та шостий – нейтральними, сьомий та восьмий – такими, що викликають антипатію, негативне ставлення.

Психологічна інтерпретація отриманого ряду суб'єктивного вибору кольорів спирається на припущення про те (1), що кожному кольору притаманне певне символічне значення (червоний – прагнення до влади, домінування; зелений – наполегливість); (2) вважається, що ряд кольорового вибору відображає індивідуальні особливості піддослідного. При цьому функціональну значимість має позиція, яку займає конкретний

колір. Наприклад, є припущення, що перші дві позиції визначають цілі особистості засоби їхнього досягнення, а дві останні – потреби, які символізуються цими кольором, але є такими, що витіснені. Вибір з переліку основних кольорів пов'язується тенденціями психічного життя, які усвідомлюються, а серед додаткових – зі сферою несвідомого. Також у розробленій М. Люшером теорії особистості є два основні психологічних виміри: активність-пасивність та гетерономність-автономність.

У зарубіжних дослідженнях, присвячених тесту зазначається певна споглядальність теорії Люшера, необхідність подальшої детальної наукової розробки тесту.; дані про валідність та надійність теж неоднозначні. Дослідження Н. Н. Пуховської (1995, Росія) були присвячені психометричній розробці тесту (варіант з 8 кольорів). На думку цього дослідника, тест «запускає» нейропсихологічні механізми категоріального сприйняття кольору. Припускається, що за умов традиційної процедури тестування взаєморозміщення деяких пар кольорів не є випадковим, їхнє поєднання без повторення підкоряється закону нормального розподілу і відображає закономірності функціонування психологічних механізмів, які формують актуальний психологічний стан та стабільні характеристики особистості. Наводиться дані, які підтверджують гіпотезу й робиться висновок про те, що тест є чутливим навіть до незначних змін актуального стану, а також може бути корисним для дослідження особистісних характеристик.

ТЕСТ С. РОЗЕНЦВЕЙГА (ТЕСТ НА ФРУСТРАЦІЮ) (Rosenzweig Picture-Frustration Study, PF Study) - запропонована автором у 1945 р. на основі розробленої ним теорії фрустрації. Стимульний матеріал складається з 24 малюнків, на яких зображені люди, що знаходяться у фрустраційній ситуації. Один з персонажів вимовляє слова (вони розміщені в квадраті над його головою), якими описується його власна фрустраційна ситуація або ситуація іншої людини. Над його співбесідником є порожній квадрат, в якому піддослідний має «вписати» першу, що прийшла йому на згадку, відповідь. Риси обличчя та міміка персонажів на малюнках відсутня. Зображення на картинках цього тесту (вони відбивають повсякденні ситуації нашого життя) можуть бути розділені на дві групи. Першу складають ситуації-перешкоди (за термінологією С. Розенцвейга «геоблокінгові»). У цьому випадку якісь перешкоди чи дійові особи фруструють у прямий спосіб одного з персонажів. Друга група ситуацій – ситуації звинувачення

(«суперегоблоскiнговi»); коли персонаж у чомусь звинувачується або його притягають до відповідальности.

Оцiнка отриманих вiдповiдей здiйснюється вiдповiдно до напрямку реакцiї (агресiї) та її типу. За типом спрямованостi реакцiї подiляються на:

1) екстрапунiтивнi (extra-punitive) – спрямованi на живе чи неживе оточення, коли засуджується зовнiшня причина фрустрацiї та пiдкреслюється її ступiнь; iнколи вирiшення проблеми вимагається вiд iншої особи; 2) iнтропунiтивнi (intropunitive) – коли реакцiя спрямована на самого себе з прийняттям провини або вiдповiдальности за виправлення ситуацiї, а ситуацiя, що фруструє, не пiдлягає засудженню; 3) iмпунiтивнi (impunitive) коли ситуацiя, що фруструє, розглядається як щось незначне або неминуче, таке, що можна подолати з плином часу, а звинувачення себе чи оточуючих при цьому вiдсутнє. Для позначення цих реакцiй (без урахування типу) використовуються, вiдповiдно, лiтери Е, І, М.

Для характеристики типу реакцiї на фрустрацiю вживаються такi поняття:

а) перешкодно-домiнантнi (рос. препятственнo-доминантные) (?", /, М}, коли перешкоди, що викликають фрустрацiю, всiяко акцентуються, незалежно вiд того, як оцiнюються вони як сприятливи, несприятливи чи незначнi;

б) самозахиснi (рос.самозащитные) (? , /, М), що описують ситуацiї активностi в формi докору комусь, заперечення чи визнання власної провини, ухилення вiд укоряння, спрямованi на захист свого «Я»;

в) потребнiсно-наполегливи (рос. потребностно-настойчивые) (е, г, т), коли йдеться про постiйну потребу знайти конструктивне рiшення конфлiктної ситуацiї у формi вимоги допомоги вiд iнших осіб, або прийняття на себе обов'язку вирiшити ситуацiю або впевненостi в тому, що час i плин подiй самi призведуть до її вирiшення.

У вiдповiдностi до теорiї С. Розенцвейга, фрустрацiя виникає у тих випадках, коли организм стикається з бiльш чи менш суттєвими перешкодами на шляху задоволення якоїсь життєвої потреби. Захист организму у фрустрацiйних ситуацiях здiйснюється на трьох рiвнях: клiтинному (дiя фагоцитiв, антитiл тощо), автономному – захист организму цiлому вiд фiзичних «агресiй» (вiдповiдає в психологiчному планi станам страху, страждання, а в фiзiологiчному – змiнам, що вiдбуваються в организмi при стресi).

кортикальному, психологічному рівні, на якому й відбувається виділення відповідних типів і спрямованостей реакцій особистості. Хоча теорії С. Розенцвейга притаманне розширене тлумачення фрустрації, що вбирає в себе й поняття стресу, методика призначена насамперед для діагностики особливостей поведінки в ситуаціях, пов'язаних появою труднощів, перешкод, які заважають досягненню мети. Будучи достатньо структурованою, спрямованою на певну сферу поведінки та маючи відносно об'єктивну процедуру оцінки, дана методика більш доступна статистичному аналізу, ніж багато інших проєктивних методик. За даними зарубіжних джерел, коефіцієнт ретестової надійності складає 0,60-0,80; достатньо високою є й валідність: наприклад по параметру екстрапунітивності вона складає 0,747.

Розроблено варіант для обстеження дітей у віці від 4 до 14 років (С. Розенцвейг соавт., 1948). Можливе групове обстеження. Існують модифікації тесту, призначені для вивчення ставлення до національних меншин, проблемам збереження миру тощо.

ТЕСТ РОРШАХА (Rorschach Test) – створений автором у 1921 році і за своєю популярністю посідає провідне місце у психодіагностичних дослідженнях особистості (бібліографія містить близько 11 000 робіт). Стимульний матеріал складається з 10 стандартних таблиць з чорно-білими та різнокольоровими симетричними аморфними (слабоструктурованими) зображеннями. Піддослідному пропонується відповісти на питання про те, на що, на його думку, схоже кожне зображення. Ведеться ретельний (дослівний) запис усіх висловлювань піддослідного, враховується час з моменту пред'явлення таблиці до початку відповіді, положення, в якому розглядається зображення, а також будь-які особливості поведінки. Завершується обстеження опитуванням, яке здійснюється експериментатором за певною схемою (уточнення деталей зображення, зв'язку з якими виникли асоціації тощо) Інколи додатково застосовується процедура «визначення меж», сутність якої полягає в прямому «заклику» до піддослідного до певних реакцій-відповідей.

Кожна відповідь формалізується за допомогою спеціально розробленої системи символів за наступними рахунковими категоріями:

- 1) локалізація (вибір для відповіді усього зображення або його окремих деталей);

2) детермінанти (для формування відповіді можуть бути використані форми зображення, колір, форма спільно з кольором тощо).;

3) рівень форми (оцінка того, наскільки адекватно форма зображення представлена у відповіді, при цьому критерієм є інтепретації, які отримуються найбільш часто);

4) зміст (відповідь може стосуватися, людей, тварин, неживих предметів тощо);

5) оригінальність - популярність (оригінальними вважаються дуже рідкі відповіді, а популярними ті, які зустрічаються не менш ніж у 30% піддослідних);

Ці рахункові категорії мають детально розроблені класифікації та інтерпретивні характеристики. Зазвичай досліджуються «сумарні оцінки», тобто суми однотипних оцінок, співвідношення між ними. Сукупність усіх отриманих співвідношень дозволяє створити єдину й унікальну структуру взаємопов'язаних характеристик особистості.

Основним теоретичним припущення Г. Роршаха є те, що активність індивіда визначається як внутрішніми, так і зовнішніми спонуками. Відповідно до такого розуміння причин активності (в якій особистість виражається тим виразніше, чим менш стереотипними є стимули, що її викликають) Роршах вводить поняття інтроверсії та екстратенсії, які відповідають сукупності певних рис, пов'язаних з домінуючим видом активності. Екстратенсивний тип – це такий тип особистості, який переважно обумовлює свою поведінку причинами поза межами його «Я», а інтровертований тип вибудовує свою діяльність, виходячи з внутрішніх, притаманних його «Я» інтенцій. Зміст вказаних понять не повністю співпадає з аналогічними, наприклад юнгівськими поняттями екстраверсії та інтроверсії. В тесті Роршаха співвідношенням між параметрами інтроверсії та екстратенсії визначається «тип переживань» як найважливіший показник результатів тестування. Тип переживання вказує на те, «як», а не на «що» переживає індивід, коли він взаємодіє з оточенням.

Окрім встановлення загальної спрямованості особистості («тип переживання») тест дозволяє отримати діагностичні дані про ступінь реалістичності сприйняття дійсності, емоційному ставленні до світу, тенденції неспокою, тривожності, яка гальмує чи стимулює активність індивіда. Діагностичні показники тесту Роршаха не мають однозначного психологічного значення. Однозначність досягається безпосереднім контактом

піддослідним, його поглибленим вивченням. Диференціально-діагностичне значення даних, що отримуються при використанні даного тесту, є тим більш визначеним, чим більша сукупність показників, що мають стосунок до конкретної задачі, досліджується.

Незважаючи на те, що не існує завершеної теорії, яка б пов'язувала особливості інтерпретації стимулів з особистісними характеристиками, валідність тесту доведена численними дослідженнями. Спеціальними дослідженнями 80-90-х років підтверджена висока ретестова надійність як окремих груп показників тесту, так і методики в цілому (Дж. Екснер, 1980, 1986 й ін.). Розвиток тесту Роршаха призвів до появи найбільш відомої у світовій психодіагностичній практиці схем аналізу отриманих результатів, які мають як формальні, так й інтерпретативні відмінності. Відомі тести «чорнильних плям», розроблені за зразком тесту Роршаха, його модифікації для проведення групового обстеження.

ТЕСТ РУКИ (Hand Test) - проективна методика, опублікована Б. Брайкліном, Піотровським, Е. Вагнером у 1961 р. (ідея тесту належить Е. Вагнеру) й призначена для передбачення відкритої агресивної поведінки. Стимульний матеріал тесту – стандартні зображень кистей рук й одна порожня таблиця, при показі якої необхідно уявити кисті рук й описати її уявні дії. Зображення пред'являються у певних послідовностях положенні. Піддослідний має відповісти на питання про те, яку дію, на його думку, виконує намальована рука, й сказати, що може робити людина, рука якої має таке положення. Окрім запису відповідей реєструється положення, в якому піддослідний тримає таблицю, також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

Оцінка отриманих даних здійснюється за наступними 11 категоріями:

- 1) агресія - рука сприймається як домінуюча, така, наносить ушкодження, хапає якийсь предмет тощо;
- 2) вказівки – рука, що веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми;
- 3) страх - рука описується як жертва агресивних проявів іншої людини чи намагається уберегти когось від фізичного впливу, а також сприймається як така, що наносить шкоду сама собі;
- 4) прив'язаність - рука виявляє любов, позитивні емоційні установки по відношенню до інших людей;
- 5) комунікація - рука контактує чи прагне встановити контакти;

- 6) залежність - рука виявляє підкорення іншим особам;
- 7) експібіціонізм - рука у різні способи виставляє себе напоказ;
- 8) «каліцтво» - рука деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій;
- 9) активна безособовість - рука виявляє тенденцію до дії, завершення якої не

потребує присутності іншої людини (людей), але рука має змінити своє фізичне місце розташування, додати зусиль;

10) пасивна безособовість - також прояв тенденції до дії, завершення якої не потребує присутності іншої людини, але при цьому рука не змінює свого фізичного положення;

- 11) опис – відповіді, в яких рука лише описується, тенденція до дії відсутня.

Відповіді, що належать до перших двох категорій, розглядаються авторами як пов'язані з готовністю піддослідного до зовнішнього прояву агресивності, небажання пристосовуватися до оточення. Чотири наступні категорії відповідей відображають тенденцію до дій, спрямованих на пристосування до соціального середовища, ймовірність агресивної поведінки є незначною. Якісний показник відкритої агресивної поведінки розраховується шляхом віднімання суми адаптивних відповідей від суми відповідей з першими двома категоріями. Відповіді, що описуються категоріями «експібіціонізм» та «каліцтво» при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються.

Значною є роль руки у сприйнятті простору, орієнтації в ньому, необхідних для організації будь-якої дії. Рука безпосередньо залучена до зовнішньої активності, тому пропонуючи піддослідним в якості візуальних стимулів зображення руки, що виконує різні дії, можна зробити висновки щодо тенденцій їхньої активності.

Е. Вагнер (1978) на основі аналізу багатьох досліджень, виконаних за допомогою даної методики, зробив висновки про її високу валідність і надійність. На основі тесту І. Белшнером із соавторами (1971) був розроблений тест, що складається з 34 фотографічних зображень руки.

ТЕСТ СОНДІ (Szondi Test) - проективна методика, опублікована Л. Сонді в 1938 р. Стимульний матеріал складається з 48 стандартних карток з портретами психічно хворих людей. Більшість портретів хворих запозичені з відомих німецьких підручників патопсихології. Картки-портрети поділені на 6 серій по 8 карток в кожній (по одному

портрету від кожної категорії хворих). Піддослідному пропонується у всіх серіях портретів вибрати по два, які найбільш і найменш подобаються. Для отримання сталих показників обстеження рекомендується проводити не менше шести разів.

При інтерпретації отриманого матеріалу виходять з того, що якщо чотири або більше портретів однієї категорії хворих отримали сприятливу чи несприятливу оцінку, то дану «діагностичну область» слід визнати значимою для піддослідного. Вважається, що вибір портретів залежить перед усім від інстинктивних потреб. Відсутність вибору свідчить про задоволені потреби, а незадоволені, що діють з великою динамічною силою, призводять до позитивного чи негативного вибору. У випадку позитивного вибору йдеться про потреби, які визнаються, а негативний вибір вказує на «затримані», подавлені потреби.

Теоретична позиція Л. Сонді описується як генетичний детермінізм. Основне призначення тесту автор вбачає дослідженні родових неусвідомлюваних рис, пов'язаних з організацією рецесивних генів. Родове несвідоме, за Л. Сонді, розміщене немовби між індивідуальним і колективним несвідомим, а «витіснені пращури» спрямовують поведінку індивіда. Споглядальність цієї концепції критикується багатьма дослідниками, але стимульний матеріал тесту можна використовувати поза зв'язком з теоретичною позицією його автора.

ТЕСТ ТЕМАТИЧНОЇ АППЕРЦЕПЦІЇ (Thematic Apperception Test, ТАТ) нарівні з тестом Роршаха є одним із старіших й поширених тестів у світі створений Х. Морган і Г. Мюрреєм у 1935р. Стандартний стимульний матеріал методики складається з 31 таблиці: 30 чорно-білих картин й однієї порожньої таблиці, на якій піддослідний може уявити будь-яку ситуацію. Таблиці, що застосовуються останнім часом – третя редакція тесту (1943 р.). На таблицях представлені відносно невизначені ситуації, які допускають неоднозначну ситуацію. У той же час кожний з малюків має особливу стимулюючу силу, провокуючи, наприклад, агресивні реакції або сприяючи проявам установок піддослідного в сфері сімейних відносин. В процесі тестування піддослідним пред'являються у певній послідовності 20 картин, які відбираються зі стандартного набору в залежності від статі й віку (є картини для жінок і чоловіків, для хлопчиків і дівчаток до 14 років). Також можливим є використання скорочених наборів спеціально підібраних картин. Зазвичай обстеження проводиться в два етапи, й піддослідному пред'являються по 10 картин з

сеанс з інтервалом між сеансами не більше одного дня. Піддослідним пропонується придумати невелику історію про те, що призвело до ситуації, яка зображена на малюнку, що відбувається зараз, про що думають, що відчувають дійові особи, а також чим ситуація завершиться. Розповіді піддослідних записуються дослівно, з фіксацією пауз, інтонацій, виразних рухів, інших особливостей. Зазвичай відповіді фіксують стенографічно або роблять аудіо запис. При груповому обстеженні допускається самостійний запис розповіді, чи вибір одного з багатьох варіантів, що пропонуються. Відмічається час з моменту пред'явлення картини до початку розповіді й загальний час, витрачений на розповідь по кожній картині.

Завершує обстеження опитування, основне завдання якого – отримання додаткових даних про піддослідного, а також уточнення джерел тих чи інших сюжетів, розбір усіх знайдених у розповідях логічних помилок, обмовок, помилок сприйняття тощо. Аналіз оповідей піддослідних вибудовується наступним чином:

1) знаходження «героя», з яким піддослідний ідентифікує себе. Розроблено низку критеріїв, що полегшують пошук «героя» (наприклад, детальний опис думок і почуттів одного з персонажів, співпадіння з ним за статтю й віком, соціальним статусом, вживання прямої мови тощо);

2) виділення найважливіших характеристик «героя» його почуттів, бажань, прагнень або, за термінологією Г. Мюррея, «потреб». Також виявляються «тиски» середовища, тобто сили, що впливають на «героя» ззовні. Як «потреби», так і «тиски» середовища оцінюються за п'ятибальною шкалою в залежності від інтенсивності, тривалості, частоти й значення їх сюжеті розповіді. Сума оцінок по кожній змінній порівнюється зі стандартною для певної групи піддослідних.

3) порівняльна оцінка сил, що виходять від «героя» й сил, що виходять з середовища.

Поєднання цих змінних утворює «тему» (звідси й назва тесту) або динамічну структуру взаємодії особистості й середовища. За Мюрреем, зміст «тем» складає: а) те, що піддослідний реально вчиняє; б) те, до чого він прагне; в) те, що ним не усвідомлюється, виявляючись у фантазіях г) те, що він відчуває в даний момент, й, нарешті, д) те, яким він уявляє майбутнє. У підсумку дослідник отримує дані про основні прагнення, потреби

піддослідного, впливи на нього, про конфлікти, які виникають при взаємодії з іншими людьми, способи їхнього вирішення, іншу корисну інформацію.

Здійснюється також формальний аналіз розповідей, зокрема, розрахунок тривалості розповідей, їхніх стильових особливостей тощо. Саме цей аспект аналізу може бути корисним для встановлення патологічних тенденцій. Діагностична цінність тесту ґрунтується на визнанні існування в нашій психіці двох тенденцій. Перша з них виражається в прагненні тлумачити кожну багатозначну ситуацію, з якою стикається індивід, у відповідності до його минулого досвіду. Друга тенденція полягає в тому, що будь-якій літературній творчості автор опирається передусім на свої власні переживання свідомо або несвідомо наділяє ними вигаданих персонажів. У завершеному вигляді теорія особистості, розроблена Г. Мюрреєм, названа ним «персонологією» й сформувалась під сильним впливом психоаналізу.

Валідність тесту, незважаючи на те, що у зв'язку з проективними методиками питання не може бути вирішене традиційно психометрично, підтверджується численними дослідженнями. Існує багато модифікацій тесту (для обстеження людей з різним культурним рівнем, підлітків-правопорушників, людей похилого віку тощо), а також таких, що ґрунтуються на тих самих принципах, що й оригінальний тест (тест дитячої апперцепції, тест руки, «Чотирьох картин» та ін.).

РОДІЛ ІV. ВИКОРИСТАННЯ ТЕСТОВИХ МЕТОДИК В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Як відомо метод тестів виник спочатку як основний інструментарій дослідження в галузі диференційної психології яка була покликана вивчати індивідуальні відмінності між людьми чи групами людей, об'єднаних за якоюсь ознакою чи сукупністю ознак. Деякі пізніше завдяки зусиллям А. Біне, Р. Сімона, Р. Мюнстерберга тести набули функції психодіагностичного засобу.

В 90-х роках ХІХ ст. психологічні та антропометричні тест починають широким культивуватися в США, а на початку ХХ ст. вони стають в цій країні головним каналом отримання наукової інформації про дитячу психіку й ефективним засобом профотбору. Але вже в 20-ті роки питання про сутність і значення тестового методу набув сумнівну репутацію чи не найзаплутаної проблеми психології.

У друге століття свого існування психодіагностика увійшла зі ще більшою кількістю методологічних і методичних проблем. Це і відсутність задовільного визначення методу тестів й окремих тестових методик, недосконалість систем класифікації тестів, які пропонуються сьогодні численними дослідниками, гострота проблеми валідності окремих методик, що залишається й досі актуальною, низькі показники діагностичної спроможності деяких, навіть тих, що стали класичними, тестових методи за іншими показниками (стандартизованістю, надійністю, адаптованістю) тощо. Тим не менш, метод тестів залишається одним з основних методів психології активно використовується як для розв'язання діагностико-прогностичних, так і науково-дослідницьких задач.

З кінця 50-х років ХХ ст. до тестових методик почали виявляти інтерес соціологи. Так, відомі роботи американських соціологів з використанням ігрових методик тесту незавершених речень, апперцептивного тесту та деяких інших.² Безумовно, далеко не всі відомі психодіагностичні методики можуть бути застосовані в соціологічних дослідженнях. Може йтися в першу чергу про проєктивні методики (ТАТ та його модифікації, тест незавершених речень та історій, методики, побудовані за зразком тесту Розенцвейга та деякі інші).

Використовуючи традиційні засоби отримання соціологічної інформації (насамперед, опитувальні методиками), соціологи виходять з того, що всі респонденти наперед орієнтовані на співробітництво з ними й налаштовані давати щирі відповіді, абсолютно на всі питання, що ставить дослідник. Але у респондентів може бути багато причин для того, щоб фальсифікувати інформацію, яку вони повідомляють у своїх відповідях або давати велику кількість відповідей на кшталт «утруднююсь відповісти», «важко сказати напевне» тощо. Різного роду побоювання, нерозуміння, бажання презентувати себе якнайкраще, соціальні заборони, й навіть просто неприязне ставлення до дослідника можуть стати причиною викривлення відповідей чи призвести до повної відмови від участі у дослідженні. Для усунення цих чинників, що призводять до зниження якості соціологічної інформації, а також у дослідженнях, що мають за мету глибоке дослідження, наприклад, системи мотивації, механізмів виникнення стереотипів та самооцінок, багато західних дослідників рекомендують доповнювати традиційні прийоми збору соціологічної інформації різноманітними проєктивними методиками.

На чому ґрунтується механізм дії проєктивних методик? Для відповіді на це питання слід звернутися до сучасного розуміння терміну «проєкція», який дав назву цій групі методів. Сучасні фахівці виділяють принаймні чотири види проєкції, механізми яких полягають у наступному. «Класичну проєкцію» як одну з форм психологічного захисту описав ще З. Фрейд. Її сутність полягає в несвідомому приписуванні власних соціальних несприйнятливих імпульсів і почуттів, установок і мотивів якомусь зовнішньому об'єкту (наприклад, іншій людині). При цьому «відторгнене» входить у нашу свідомість як змінене сприйняття навколишнього світу.

Дослідження останніх десятиліть розширили фрейдівське розуміння проєкції. Виявляється, що при дослідженні із застосуванням проєктивних методів можуть виявлятися не лише «придушені», соціально не схвалювані потреби, а й такі, що цілком сприймаються суспільством, але людина все одно не в змозі їх задовольнити. Ставши елементом підсвідомості, витіснені елементи психіки формують певну готовність до досвідчених переживань, сприйняттю певного типу – по суті власне соціальну установку.

В основі «атрибутивної проєкції» лежить приписування власних мотивів, рішень і почуттів іншим людям. У цьому випадку проєкція визначається значно ширше й не

пов'язується із сферою несвідомого, а має стосунок до однієї із закономірностей, які характеризують процес виникнення враження про іншу людину, тому близьким до цього явища можна вважати феномен «каузальної атрибуції». Тому є підстави стверджувати, що в проєктивних методах ми маємо справу не лише з установками, сформованими в результаті витіснення соціально несприйнятливих імпульсів та незадоволених бажань, а й з установками, які є результатом структурування минулого досвіду, що й створює вибірккову готовність до майбутніх дій, оцінок, сприйняття тощо.

Наступні два види проєкції є окремим випадком атрибутивної. Так, «аутистична проєкція» ґрунтується на модифікації явищ, які сприймає людина, відповідно її власним, особливо незадоволеним потребам. «Раціоналізована проєкція», будучи близькою до класичної за ступенем неусвідомлюваності, відбиває поведінку особистості, яка дає соціальний звіт про власну поведінку, причому часто знаходить виправдання своїй поведінці за принципом «всі так роблять».

Що може дати соціологу використання проєктивних методів? У першу чергу їхнє застосування дозволяє подолати низку так званих «бар'єрів», які виникають в умовах опитування й існування яких фіксуються багатьма соціальними психологами.

«Бар'єр неусвідомлюваності». Люди часто не усвідомлюють власні мотиви й установки навіть при всьому бажанні співробітничати не можуть дати вичерпні відповіді на низку питань, що стосуються їхньої поведінки. Респонденти часто не усвідомлюють подробиці й реальні мотиви своєї поведінки.

«Бар'єр ірраціональності». Будь-яке суспільство завжди заохочує раціональну й логічну поведінку. Може тому люди намагаються щось раціоналізувати, пояснювати логічно, у тому числі й мотиви власної поведінки, хоча вони можуть бути далекими від справжніх.

«Бар'єр неприйнятливості». Його існування пов'язане з тим, що суспільство встановлює багато норм і вимог, які далеко не всім і не завжди вдається прийняти. Тому наша поведінка не завжди відповідає цим стандартам (сплачувати за проїзд, не смітити в громадських місцях, брати участь у виборах тощо). Порушуючи ті чи інші норми, багатьох людей, тим не менш, не схильні відверто розповідати досліднику про свої вчинки.

«Бар'єр самозвинувачення» Його механізм багато в чому схожий з попереднім і стосується тих аспектів поведінки, почуттів, які знижують самооцінку респондента. Люди можуть побоюватись виглядати слабкими, дурними, консервативними, неосвіченими тощо. Так, медичні психологи стверджують, що пацієнти часто бояться операцій та анестезії лише тому, що побоюються під наркозом «наговорити зайвого». І в цьому випадку лише за допомогою проективної методики можна встановити істину.

«Бар'єр ввічливості» виникає тому, що люди часто надають перевагу не висловлювати негативні, неприємні чи критичні зауваження, поки у них не з'являються особливі причини на це. До того ж соціолога, який прийшов до них, частина респондентів просто сприймає як гостя, що також буде утримувати їх від різких зауважень та висловлювань негативних оцінок.

Відомі проективні процедури об'єднує можлива багатозначність інтерпретацій, яка залежить від індивідуальних установок респондентів, прихованість мети тестування, що не дозволяє учасникам опитування давати ті відповіді, які, на їхню думку, очікує почути від них дослідник. Деякі авторитетні фахівці з методики й техніки вважають також, що ефективність використання проективних методик в соціологічних дослідженнях значно підвищується, якщо інтерв'юєр, як і респонденти, не обізнані щодо істинного призначення окремих питань інструментарію чи методики в цілому.

На пострадянському просторі пізнавальний та методичний потенціал тестових методик в середовищі соціологів привернув особливу увагу вже в ХХ столітті, хоча треба згадати й публікації більш раннього періоду, авторам яких вдалося переконливо викласти результати досліджень, що ґрунтувались на використанні тестових методик. Так, у публікації В. Б. Ольшанського ретроспективно представлено авторський досвід застосування методу незавершених речень, зокрема, задля вивчення моральних проблем виховання молоді. Подальший розвиток ця модифікація методики отримала у дослідженні московських соціологів уже в середині 90-х років минулого століття, що дозволило їм вийти на аналіз поширеності у масовій свідомості мешканців Москви так званих «обґрунтувань» як свого роду моральних передписань, заданих культурою стереотипних зразків життєвих цілей, мотивів тощо. Характеризуючи перспективи використання методики, автори публікації вважають, зокрема, що вона є найбільш

ефективною в поєднанні з жорсткими методами соціології, оскільки дозволяє виявити невраховані в стандартній процедурі опитування явища, маніпулювати з рівнями та підґрунтями аналізу. В поєднанні з анкетним опитуванням ця проєктивна методика найбільш ефективна на етапі висування обґрунтованих гіпотез та адекватного відображення структури громадської думки в питаннях анкети та варіантах відповідей на них. Шлях вирішення проблеми діагностики щирості респондентів, яка є досить актуальною для соціологів, представлений у роботі О. Ю. Мягкова, який з цією метою використав шкалу брехні з відомого особистісного питальника ММРІ. Ми теж маємо успішний досвід використання аналогічної шкали з тесту Г. Айзенка (EPQ), включеної нами до інструментарію, за допомогою якого проводилося формалізоване інтерв'ю з харківськими підлітками.

Принципово інший аспект застосування тестів у масових опитуваннях представила свого часу Н. В. Паніна. На її думку, ця проблема не може зводитись лише до адаптації класичних психологічних тестів, соціологи повинні самі зосередитись на створенні соціологічних тестів. При розробці останніх необхідно не лише дотримуватись головних принципів та правил побудови тестів, які давно описані фахівцями з психодіагностики, а й враховувати деякі суттєві моменти, що відрізняють масові соціологічні опитування від психологічних досліджень: стислі терміни, необхідність поєднувати тестові питання з питаннями власне соціологічної анкети тощо. Дослідниця запропонувала низку принципів, на які необхідно зважати, обираючи або конструюючи тести для масових опитувань: універсальність, інтегральність, якісність, стандартизованість, «чутливість», компактність, об'єктивність.

Поговоримо про конкретні варіанти використання тестових методик, їхніх модифікацій та окремих фрагментів при проведенні соціологічних досліджень.

Шкали брехні. Проблема щирості пересічних громадян – власне тих, хто надає інформацію соціологам, соціальним психологам чи психологам-психодіагностам, насправді заслуговує на значно більшу увагу, ніж їй надається. І якщо наші колеги психологи значною мірою все-таки нею переймаються, то соціологи не надто часто взагалі звертають на це увагу. Поодинокі дослідники витрачають час на створення питань-пасток, в цілому ж більшість з нас покладаються на «майстерність» та комунікативні

характеристики інтерв'юєрів. Але, як вже зазначалося (коли йшлося про так звані «бар'єри»), є багато ситуацій, коли респонденти можуть бути нещирими. Охарактеризуємо їх більш детально. Окрім означених «бар'єрів», як стверджують фахівці, ми можемо стикатися з так званою «ситуативною брехнею», викликаною кількома чинниками:

- «соціальною бажаністю», в тому числі прагненням виглядати якомога краще в очах інтерв'юєрів;
- конформізмом особистості (ситуативним чи таким, що є особистісною рисою);
- негативізмом респондентів, який може також бути особистісною рисою або реакцією на ситуацію опитування (темою опитування, поведінкою інтерв'юєрів тощо);
- регресією респондентів – як ситуативною, так і такою, що є притаманним респонденту механізмом психологічного захисту.

Нещирість респондентів може бути також наслідком і характеристикою взагалі способу життя певної частини учасників опитування. До того ж слід пам'ятати про те, що нещирими з великою ймовірністю можуть бути в цілому відповіді певних соціальних груп – вікових (насамперед, підлітків), девіантних груп, груп підвищеного ризику тощо. Також нещирість учасників соціологічного дослідження може бути пов'язана з так званими «сензативними темами» опитування (сексуальне життя, доходи, алкоголь, наркотики тощо).

Окрім згаданих «питань-пасток», запобігти негативному впливу нещирості респондентів на якість соціологічної інформації допомагає застосування «шкал брехні», які є частиною деяких особистісних питальників і в психологічних тестах цього виду виконують функцію перевірки на щирість. Найвідомішими з таких шкал є шкала брехні особистісного тесту Г. Айзенка (IPQ), шкали нещирості й брехні з ММПІ, «шкала потреб в схваленні» (МС) Д. Марлоу та Д. Крауна, шкала брехні з опитувальника Тейлора. Зарубіжний та пострадянський досвід їх використання та проблеми, що виникають в зв'язку з цим, описані в рекомендованій з даної теми літературі.

У цілому ж в науковій літературі з проблем діагностики брехні у відповідях респондентів сьогодні описуються, принаймні, п'ять стратегій такої діагностики:

- опитувальні методи;
- методи аналізу відповідей;

- метод експертних оцінок;
- шкали брехні;
- так звані «експериментальні стратегії».

Загалом же, коли йдеться про використання тестів в соціологічних дослідженнях, маються на увазі насамперед модифікації класичних проєктивних методик, про що й будемо говорити далі.

Методика незавершених речень (МНР). Ця добре відома психолога проєктивна методика (а точніше – ідея, покладена в основу цієї методики й загалом групу проєктивних тестів на завершення) в своїй історії застосування в соціологічних дослідженнях налічує вже не один десяток років. Так, в Радянському Союзі одна з перших спроб створення й використання модифікації тесту «Незавершені речення» була здійснена В. Б. Ольшанським та його співробітниками в Інституті загальної та педагогічної психології ще в 1980-1983 рр. й продовжена одним з учасників цього етапу вже в новому столітті в Інституті соціології РАН.

За допомогою авторського варіанту тесту досліджувались стереотипи, з допомогою яких люди пояснюють свої й чужі вчинки. Порівнюючи дані двох досліджень (80-х і 90-х рр.), соціологи впевнились, що методика здатна фіксувати зміни в структурі повсякденних значень не лише в соціальному просторі, а й в часі, як результат – були виявлені сталі й рухливі установки в сприйнятті й оцінці людьми соціального світу. Щодо подальших перспектив використання методики, то, на думку дослідників, вона є найбільш ефективною, якщо застосовується разом з «жорсткими» методами. У цьому випадку МНР допомагає виявити явища, невраховані в стандартній процедурі, маніпулювати з рівнями підґрунтями аналізу. Можливим є й послідовне використання МНР та анкети. Методика також найбільш ефективна на першому етапі дослідження – для висунування обґрунтованих гіпотез і адекватного відображення структури суспільної свідомості у питаннях анкети та наборі варіантів відповідей.

Інший приклад успішного використання МНР пов'язаний із дослідженням проблем суб'єктивного сприйняття студентами образу «культурна людина» (керівник – Г. Татарова). Перед соціологами стояло завдання визначення смислів, який людина вкладають в це поняття та пов'язаних з цим аспектів: якими є критерії культурності; якими

є образ «культурної людини» у масовій свідомості; існування різних типів сприйняття такого образу; семантичний простір сприйняття образу та його розмірність тощо. Автор цього дослідження, окрім низки змістовних висновків, отримали підтвердження тому, що МНР дозволяє отримати реакції респондентів, які мінімально деформовані впливом дослідника, оскільки завершуючи запропоновані речення вони вживали ті категорії, якими послуговуються в повсякденному житті для упорядкування свого життєвого досвіду.

Семантичний диференціал. Звернення соціологів до психосемантичних методів як власне й до більшості проєктивних методик, пов'язане з наявністю в людській психіці неусвідомлюваних (або частково усвідомлюваних) феноменів, які, як правило, не виражаються словами і мають емоційне забарвлення. В соціології – завдяки застосуванню традиційних методів – цей рівень психіки лише приблизно фіксується через вивчення афективного компоненту соціальної установки. Визнаючи наявність цього компоненту соціологи, тим не менш, рідко застосовують дослідницькі методи, адекватні його природі.

Обираючи в якості предмету аналізу такі складні соціально-психологічні утворення, як стереотипи, цінності, соціальні ідентифікації – тобто ті феномени, які глибоко зачіпають афективний рівень психіки респондента, необхідно враховувати переплетіння в психічному житті двох реальностей: відбиття безпосередньо у вигляді суб'єктивних переживань і почуттів, опосередковано – через систему способів усвідомлення (у вигляді мовних форм), які вироблені суспільством. О. М. Леонтьєв розробив у зв'язку з цим теорію, в якій протипоставив значення як узагальнену форму відображення дійсності та особистісний смисл. Значення фіксується в мові, воно надіндивідуальним, об'єктивним та непсихологічним; смисл є індивідуальним, суб'єктивним та має психологічну природу. Його можна вербалізувати, оскільки суб'єкт може сформулювати специфіку своїх переживань й тлумачень. Але, як правило, особистісний смисл не має аналога в мовних одиницях, людина підбирає лише значення, тобто те, що усвідомлюється, що є включеним в культурні мовні схеми. Можливо, припустити, що в соціологічній інтерпретації значенням відповідає когнітивний рівень соціальної установки, а особистісним смислам – афективний компонент.

Психосемантичні методи вже довели свою корисність для аналізу широкого кола соціальних явищ. Основний метод прикладної психосемантики – побудова суб'єктивної

семантичного простору (СП) – сукупності певним чином організованих ознак, що описують та диференціюють об'єкти певної змістовної сфери. Побудова СП – це спроба передати поняття в найпростіших, філогенетично й онтогенетично первинних формах сприйняття та емоцій, яка виводить нас із системи соціальної нормованості, суспільних конвенцій до мотиваційно-потребнісної сфери суб'єкту, зі сфери значень когнітивного рівня до сфери смислів афективного рівня. Процедура формування СП проходить в три етапи: виділення семантичних зв'язків об'єктів, що аналізуються (тобто встановлення смислової схожості між ними); математична обробка висхідної матриці схожості з метою виділення універсумів (тобто факторів, які лежать в її основі); інтерпретація виділених факторів.

Підбираючи певний метод побудови СП, ми можемо описати різні рівні свідомості – від когнітивного до глибинних прошарків психіки. На думку фахівців, найбільш прийнятливим для побудови суб'єктивного СП, такого, який би фіксував особистісні смисли соціальних об'єктів, що оцінюються, є метод семантичного диференціалу (СД), запропонований Ч. Осгудом. Специфіка СД полягає в тому, що в якості ознак – шкал, які висхідною базою для семантичного простору, слугують антонімічні прикметники, які описують найпростіші, первинні форми сприйняття та емоцій («теплий-холодний», «тупий-гострий» тощо). Припускається, що людина здатна оцінити певний досліджуваний об'єкт, співвідносячи інтенсивність внутрішнього переживання із заданою оціночною шкалою. Кожна шкала має 7 градацій, які фіксують різні ступені даної якості об'єкту.

Ч. Осгуд та його послідовники шукали універсальні фактори, спільні як для людей різних культур, так і для будь-яких вимірюваних об'єктів. Подібних факторів було віднайдено три – «оцінка» (Е), «сила» (Р), активність (А). Універсальність СП по відношенню і до об'єктів вимірювання, і до респондентів пояснюється універсальністю спільністю для всіх людей емоційного коду, завдяки чому знімається проблема мовного розуміння. Пропонуючи респондентам оцінити певний об'єкт за шкалами СД, ми виявляємо своєрідність емоційних оцінок, притаманну кожній людині, тобто інформацію афективного рівня.

Для визначення початкового переліку прикметників-ознак дослідник може провести асоціативний експеримент, опитування експертів, аналіз словників тощо.

Математична осначеність психосемантичних методів дозволяє вибудовувати найрізноманітніші системи детермінацій, виходити на різні соціальні спільноти, виявляючи емоційно насичені, слабо структуровані уявлення людини про себе й інших, про різноманітні соціальні цінності й загалом про об'єкти, ставлення до яких є глибоко особистісним.

Рисункові методик. Якщо звернутися до історії рисункових методик як психодіагностичного прийому, то питання про використання цієї групи методик у соціології може здатися некоректним. Але як свідчить практика соціологічних досліджень тих, що ґрунтуються на якісній методології (в першу чергу при використанні такого методу збору інформації як фокусовані групові інтерв'ю), методи аналітичної психології успішно конкурують зі «звичними» прийомами отримання соціологічної інформації. Використовуючи методи репрезентативного опитування, ми маємо справу з поверхневим рівнем свідомості респондентів, оскільки традиційне анкетування (інтерв'ю) має достатньо формальний характер та передбачає раціональні відповіді. Після статистичної обробки отриманих відповідей ми намагаємося виявити загальні закономірності суспільної свідомості, колективні установки та стереотипи. За умов використання якісних методів бесіда з респондентами має менш формалізований характер, містить в собі як раціональні, так і емоційні компоненти, вербальне й невербальне спілкування тощо. Це дозволяє досліднику доторкнутися до більш глибоких прошарків психічної реальності, виявити колективні міфи й сценарії, притаманні представникам даної соціальної спільноти, зробити прогноз про їхній розвиток і майбутній вплив на ту чи іншу політичну/соціальну ситуацію.

Одна з проблем, з якою стикаються навіть досвідчені модератори при проведенні фокусованих групових інтерв'ю (ФГІ) – це досягнення концентрації, «фокусування» діалогу між учасниками бесіди на певній темі (проблемі). Значною мірою цьому можуть допомогти використання рисункових методик. По-перше, часом на фокус-групах обговорюються теми, які самі по собі не викликають особливого інтересу у респондентів, деякі з них можуть перейматися тим, що вони недостатньо некомпетентні чи обізнана ні в яких питаннях, що обговорюються. Звертання до рисункових методик дозволить надати обговоренню більш невимушений характер. По-друге, малюючи, респонденти поводяться

більш невимушено, ніж в бесіді, що дозволяє в малюнках торкатися деяких гострих тем, які зазвичай пригнічуються цензурою свідомості й не озвучуються під час обговорення. По-друге, рисункові методики дозволяють дізнатися не лише про усвідомлені установки респондентів, а й про їхнє емоційне ставлення до проблеми. По-третьє, рисункові методики дозволяють респондентам висловлювати своє ставлення за допомогою образів, а не слів і понять, завдяки чому ми отримуємо можливість доторкнутися до глибинних шарів психіки, архетипічного рівня сприйняття тих чи інших проблем. По-чотверте, рисункові методики допомагають зафіксувати проєкції самих респондентів, а не модератора, зробити їх більш чіткими й зрозумілими (оскільки небезпека проєкції модератором власного ставлення до предмету розмови є серйозною проблемою якісних методів). По-шосте, подальше обговорення малюнків в групі учасників ФГІ дає можливість самим респондентам дати їхню інтерпретацію.

Використання рисункових методик при проведенні ФГІ, безумовно, передбачає наявність спеціальних знань у модератора відносно застосування та інтерпретації результатів такої методики, а також встановлення певного рівня довіри респондентів один до одного й до модератора.

Асоціативний тест (Word association test; Assoziation-experiment). В психології це відомий експериментальний метод для визначення несвідомих комплексів людини шляхом вивчення спонтанних психологічних реакцій і асоціацій, розроблений К. Юнгом. За часів К. Юнга дослідження проводилось приблизно за такою схемою. Учасник експерименту читається перелік зі ста слів, а він повинен якомога швидше відреагувати на кожне, сказане психологом, слово іншим словом (своїм). При цьому вимірюється час реакції, зміни частоти дихання, електропровідність шкіри і всі інші параметри, що можуть свідчити про емоційну реакцію пацієнта. Експеримент після першого читання повторюється знову, тільки тепер піддослідний повинен відтворити свої попередні відповіді. У деяких випадках його пам'ять дає «осічку», і відтворюється інше слово, аби відтворення стає утрудненим. Юнг вживав словесно-асоціативний тест як своєрідний детектор брехні і навіть успішно викрив таким чином двох злочинців-крадіїв.

Подібні «збої» дуже важливі для дослідника. Спочатку абсолютно не передбачалося, що для цього експерименту буде знайдена нинішня область застосування

він призначався для вивчення розумових асоціацій. Але виявилось, що помилки, допущені піддослідним, можуть допомогти дізнатися певну інформацію про неусвідомлювані складові психіки, що містяться в глибинних пластах психічного.

Розрізняють вільний асоціативний експеримент, коли респондентові пропонують відповісти словом, що перше спало йому на думку після пред'явлення стимулу, не обмежуючи вибір реакції жодними критеріями; керований асоціативний експеримент, коли експериментатор певним чином обмежує вибір реакції, наприклад, дає завдання подати означення до стимулів-іменників тощо; ланцюговий асоціативний експеримент, якому респондентові пропонують відповісти будь-якою кількістю реакцій на стимул, не встановлюючи жодних формальних або семантичних обмежень. Можливі також змішані види асоціативного експерименту, коли респондент отримує завдання відповісти певною кількістю реакцій-означень на стимул-іменник.

У соціологічному дослідженні ця методика може стати в нагоді, наприклад, на перших етапах роботи з психосемантичними методами, зокрема, побудованими за принципом семантичного диференціалу Ч. Осгуда.

Техніка репертуарних ґраток Дж. Келлі – належить до методів якісного дослідження особистості. Джордж Келлі був одним з піонерів когнітивного напрямку психології, автором так званої теорії особистісних конструктів. Він заснував свій підхід на філософії конструктивного альтернативізму, який свідчить, що «будь-яка подія для будь-якої людини відкрита для багаторазового інтерпретування». Келлі порівнював людей з вченими, які постійно висловлюють і перевіряють гіпотези про природу речей для того, щоб можна було дати адекватний прогноз майбутніх подій. Він вважав, що люди сприймають свій світ за допомогою чітких систем або моделей, названих конструктами. Кожна людина володіє унікальною конструктивною системою, яку вона використовує для інтерпретації життєвого досвіду.

Келлі стверджував, що особистість еквівалентна особистісним конструктам, які використовуються людиною для прогнозу майбутнього. Він вважав, що не потрібно ніяких спеціальних концепцій для пояснення мотивації людини, оскільки люди мотивовані простою очевидністю того факту, що вони живі, і бажанням прогнозувати події, які вони переживають.

Він винайшов універсальний метод оцінки особистості – Реп-тест, який оцінює особистісні конструкти, що люди використовують в інтерпретації рольових відносин свого досвіду. Спочатку тест мислився як діагностичний інструмент для того, щоб допомогти психотерапевту зрозуміти систему особистісних конструктів клієнта, і уявити те, як клієнт використовує її для оцінки свого оточення.

Існує багато форм Реп-тесту, індивідуальних і групових, але одна методика загальною для всіх: пропонується список назви ролей - різних позначень ролей людей, які імовірно важливі або були важливі для учасника тестування. Його просять назвати для кожної ролі ім'я особисто знайомої йому людини, яка найбільше підходить до цієї ролі. Люди, яких піддослідний вніс у список, називають «фігурами». Після того, як перелік ролей заповнений, піддослідному пред'являють три імені фігур з переліку і просять встановити "найважливіше, що робить схожими дві, але відрізняє їх від третьої". Цю процедуру повторюють з кількома іншими тріадами для того, щоб визначити, як піддослідний класифікує і диференціює перерахованих ним людей. Всі ролей використовуються в тріадах приблизно рівною мірою, щоб не надавати вибіркового тиску на дослідження основних конструктів піддослідного. Ґрунтуючись на вербальному змісті виведених конструктів, психолог може зробити припущення про те, як піддослідний сприймає значущих для нього людей і спілкується з ними. Ця форма Реп-тесту називається формою переліку і застосовується індивідуально.

Келлі також розробив техніку репертуарної ґратки. Визначення «репертуарна» означає, що елементи <група об'єктів> обираються за певними правилами, так, щоб вони відповідали якійсь одній області, і всі разом були пов'язані певним чином (контекстом) аналогічно репертуару ролей в п'есі. Другий сенс цього визначення полягає в тому, що в техніці репертуарних ґраток часто елементи задаються у вигляді узагальнених інструкцій репертуару ролей, але на місці яких кожна конкретна людина подумки уявляє своїх знайомих людей або конкретні предмети.

Соціологічний тест. Коло питань, пов'язаних з розробкою й використанням власне соціологічного тесту, мабуть, вперше було описане В. С. Аванесовим в роботі «Тести в соціологічному дослідженні» (1982), хоча на практиці більш-менш масштабне застосування окремих модифікацій відомих психологічних тестів розпочалося дещо

пізніше. Серед вітчизняних авторів, які працювали в цьому напрямі слід згадати в першу чергу Н. Паніну та О. Злобіну. На думку Н. Паніної, розмежування тестів у психології та соціології визначається насамперед предметом аналізу (людина-суспільство) і відбувається переважно у межах теоретичного аналізу та постановки проблем дослідження, а також особливостями збору емпіричної інформації. У той же час в аспекті вимірювання близькість методів цих галузей науки визначається схожими проблемами та труднощами: доволі абстрактний, частково експлікований характер об'єктів дослідження вимагає такої схожого підходу, що майже не потрібно штучно «виокремлювати» технічні прийоми вимірювання в окрему проблему.

Хоча головні принципи та правила побудови тестів у соціології та психології є спільні, є декілька моментів за якими масові соціологічні опитування відрізняються від психологічних досліджень, що не може не позначатися на принципах побудови тестів призначених для соціологічних опитувань:

- у досить стислі терміни (як правило, одночасно) проводяться опитування великої кількості людей;
- тест у соціологічних дослідженнях вміщують в анкету (опитувальний лист), що містить, крім даної методики, багато інших питань, а в психологічних дослідженнях тест супроводжується (і то не завжди) незначною кількістю демографічних характеристик обстежуваного;
- якщо в психологічних дослідженнях психодіагност зазвичай спеціалізується на одній або декількох психологічних методиках, то інтерв'юери опитувальної мережі кожному наступному опитуванню, як правило, опановують новий інструментарій.

Усе це, на думку Н. Паніної, додає до переліку основних вимог до тестів такої необхідності врахування принципу компактності та легкості (доступності швидкого опанування). На підставі зазначеного дослідниця так свого часу сформулювала основні принципи, на які необхідно зважати, обираючи (або конструюючи) тести для застосування їх в масових психологічних дослідженнях.

Універсальність – здатність методики вимірювати найсуттєвіші індикатори досліджуваного явища, що дозволить застосовувати її в подальших дослідженнях, які передбачають аналіз даного явища.

Інтегральність – обґрунтоване зведення різних вимірювань різних характеристик досліджуваного явища до одного інтегрального показника, що дозволяє проводити порівняльний аналіз загалом й вибудовувати типологію за рівнями вираженості досліджуваної характеристики.

Якісність – як принцип передбачає «паспортизацію» методики статистичними показниками надійності й валідності.

Стандартизованість – як встановлення «норм» рівня вимірюваного параметра задля співвідношення даних, отриманих в кожному конкретному дослідженні з певними нормами.

«Чутливість» - шкала інтегрального індексу, отриманого в результаті вимірювання, має відповідати досить високій точності вимірювання, що дозволяє реєструвати різні за ступенем прояву зміни того чи іншого соціального феномену.

Компактність – передбачає такі обсяги методики, щоб нею можна було скористатися в масових опитуваннях, не переобтяжуючи основний інструментарій.

Об'єктивність – латентність мети вимірювання, яка дозволяє значною мірою уникнути спрямованої фальсифікації суб'єктом результатів тестування.

Література:

1. Аванесов В. С. Тесты в социологическом исследовании. - М.: Наука, 1982.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование / Кн. 1,2. - М.: Педагогика, 1982.
3. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
4. Бурлачук Л. Ф. Введение в проективную психологию. - К.: Ника-Центр, 1997.
5. Бурлачук Л. Ф. Исследование личности в клинической психологии (на основе методов Роршаха). - К.: Вища школа, 1979.
6. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика. - К., 1995.
7. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. - К.: Наукова думка, 1989.
8. Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю. Международные конгрессы по тесту Роршаха проективным методикам // Вопросы психологии. - 1991. - № 4. - с.169-173.
9. Гильбух Ю.З. Метод психологических тестов: сущность и значение // Вопросы психологии, 1986. - №2. - с.30-40.
10. Гуревич К.М., Борисова Е.М. Психологическая диагностика. - М., 1997.
11. Домнич Т. Що треба знати про психологічний захист // Практична психологія та соціальна робота. - 1998. - № 1. - с.35-36.
12. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З.Фрейда и К.Роджерса // Вопросы психологии. - 1990. - №4. - с.14-22.

- 13.Злобин А.Т. К проблеме темперамента // Вопросы психологии. - 1990.- №5. - с.161-173.
- 14.Злобина О. Г. Тести в соціологічних дослідженнях // <http://www.soc.com.ua/institute/zlobina.php>.
- 15.Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных: возможности и перспективы применения в социологических исследованиях // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 237-243.
- 16.Климова С.Г. Опыт использования методики неоконченных предложений в социологических исследованиях // Социология: 4М. – 1995. - №№ 5-6.
- 17.Лучшие психологические тесты / Пер. с англ. Е. А. Дружининой. - Харьков, 1994.
- 18.Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации. Описание и руководство по использованию / Отв. ред. А. Ф. Кудряшов. - Петрозаводск: изд-во "Петроком", 1992.
- 19.Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности. - М.: Просвещение, 1985.
- 20.Методы социальной психологии. / Под. ред. Е. С.Кузьмина и В. Е.Семенова. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1977.
- 21.Мошенська Л. Психологічні захисти і несвідоме // Практична психологія та соціальна робота. - 1998. - № 5. - с.11-13.
- 22.Мягков А. Ю. Шкалы лжи из опросника ММРІ: опыт экспериментальной валидации // Социологические исследования. – 2002. – № 7. – С. 117-130.
- 23.Николаевская А. М. Об использовании тестовых методик в социологических исследованиях // Вестник Харьковского государственного университета. – 1999. - № 433. - с.67-70.
- 24.Ніколаєвська А. М. Використання проективних методик в соціологічних дослідженнях // Вісник Харківського державного університету. - № 439'99. Матеріали ІІІ Харківських Міжнародних психологічних читань. Част. 4, 5. – С. 303-305.
- 25.Ніколаєвська А. М. Соціологічна інтерпретація моральних феноменів і проблем інституціоналізації соціології моралі / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 129-134.
- 26.Ніколаєвська А. М. Становлення методів соціологічного вимірювання моральних феноменів в контексті інституціоналізації соціології моралі / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 185-189.
- 27.Норакидзе В.Г. Методы исследования характера личности. - Тбилиси: Мецниереб, 1975.
- 28.Общая психодиагностика / Под ред. А.А.Бодалева и В.В.Столина. - М.: Изд-во МГУ, 1987.
- 29.Ольшанский В. Б. Становление метода неоконченных предложений в Советском Союзе 70-х годов // Социология: 4М. – 1997. – № 9. – С. 82-87.
- 30.Паніна Н. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 53-68.

31. Психологическая диагностика /Под ред. К.М.Гуревича. - М.: Наука, 1981.
32. Психологический словарь. / Под ред. В.В.Давыдова и др. - М.: Педагогика, 1983.
33. Родионова Н. В. Семантический дифференциал (обзор литературы) // Социология. 4М. - 1996. - № 7. - С.175-200.
34. Соколова Е. Т. Проективные методы исследования личности. - М.: Изд-во МГУ, 1980.
35. Становление метода неоконченных предложений в Советском Союзе 70-х годов // Социология. 4М. - 1997. - Т.9. - С. 175-200.
36. Шванцара Й. Диагностика психического развития. - Прага: Авиценум, 1978.
37. Шелби Б. Тест "Дерево" // Практическая психология и социальная работа. - 1998. №1. - С.24-29.
38. Энциклопедия психологических тестов. Профессиональное консультирование, профориентация, тесты для безработных. / Ред. А.Карелин. - М.: Научная книга, 1997.
39. Энциклопедия психологических тестов. Общение, лидерство, межличностное общение. / Ред. А. Карелин. - М.: Научная книга, 1997.
40. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. - М.: Добросвет, 1998.
41. Oppenheim A. N. Questionnaire Design, Interviewing and Attitude Measurement / New Edition. - Pinter Publishers London and New York, 1992.